

BREU INTROIT A UNA NOVA EDICIÓ DEL MISSAL DE NADAL DEL PAPA ALEXANDRE VI BORJA

PRESENTACIÓ

L'Institut Internacional d'Estudis Borgians i Edicions Tres i Quatre de València presenten una nova edició del missal de Nadal d'Alexandre VI (1492-1503), un bellíssim còdex litúrgic de luxe nascut en l'entorn del segon papa Borja, pensat i destinat a un únic usuari —el mateix pontífex—, que actualment, i després de vicissituds diverses en què l'atzar ha jugat un paper important, es conserva, si no al lloc on es va crear i custodiar inicialment, sí a la llibreria dels papes, la Biblioteca Apostòlica Vaticana, on té la signatura Borg. lat. 425, al costat d'altres restes de la rica col·lecció de volums litúrgics de la cúria pontifícia. Així mateix, el manuscrit, un cop restaurat i editat en facsímil el 1986, ha recuperat la funció per la qual es va crear i des de 1987 torna a ser utilitzat en les celebracions litúrgiques de Nadal oficiades pels papes al Vaticà.

El missal de Nadal és, d'altra banda, el fruit més destacable de la important activitat del papa Alexandre, no sempre reconeguda i l'estudi de la qual tot just s'ha encetat, com a comitent d'obres d'art en el camp del llibre manuscrit i de la miniatura, i reflecteix plenament en la seva decoració el programa iconogràfic d'exaltació del llinatge familiar i de la pròpia funció com a pontífex que s'ha associat a Roderic de Borja i al seu cercle de familiars i servidors pràcticament des de l'entronització a la cadira de sant Pere com a Alexandre VI, el 26 d'agost de 1492.

Les línies que segueixen tan sols pretenen esbossar alguns dels aspectes indicats fins aquí, a partir de la millor bibliografia sobre el missal borgia, en la qual cal esmentar d'una vegada per totes el nom del primer especialista en la matèria, el musicòleg Adalbert Roth.

ELS LLIBRES LITÚRGICS DEL PAPA ALEXANDRE

El missal de Nadal d'Alexandre VI forma part d'una sèrie de tres *libelli missae papalis* o formularis litúrgics per a les úniques misses anuals que els pontífexs oficiaven personalment a les acaballes del segle XV: la tercera del dia de Nadal, la de diumenge de Pasqua i la de la festivitat de sant Pere i sant Pau. D'altres papes seguiren l'exemple d'Alexandre i es proveïren de col·leccions semblants.

La redacció dels tres missals borgians s'insereix en un moment de canvi en la tradició dels llibres que marcaven la pauta de les grans celebracions que tenien lloc a la capella major del Vaticà —des de 1483, capella Sixtina— i a la basílica de Sant Pere, escenaris principals de les cerimònies litúrgiques més importants, les anomenades *capellae papales* que una quarantena de cops l'any se celebraven solemnement en presència de cardenals, prelatos i curials destacats o fins i tot del pontífex. El seu decurs es regia segons les instruccions dels mestres de cerimònies o cerimoniers pontificis, alhora responsables de les col·leccions de textos on es descrivien detalladament els ritus. Durant la segona meitat del segle XV, el procés de revisió i l'interès per la litúrgia

sumptuosa culmina en l'obra del cerimonier Agostino Patrizi Piccolomini i el seu ajudant primer i més endavant mestre de cerimònies Johann Burckard, d'Estrasburg, que revisaren el *Pontificale romanum* (Roma, 1485) i redactaren llibres de cerimònies per encàrrec del predecessor d'Alexandre, el papa Innocenci VIII (1484-1492). I és que, com recordava Patrizi al pròleg del seu *De caeremoniis curiae romanae libri tres o Ceremoniale*, la nova compilació que serà vigent fins al segon concili Vaticà, la *maiestas* del pontífex i del col·legi de cardenals es manifesta en l'execució correcta dels ritus.

Marià Carbonell recorda que hi ha documentats més encàrrecs de llibres litúrgics del segon papa Borja. Segurament li pertanyia un pontifical de la Biblioteca Apostòlica Vaticana (Ottob. lat. 501, del qual sembla que forma part el foli conservat a Viena que citem més endavant). I un llibre d'hores en octau amb unes 60 miniatures d'un pintor del mateix cercle umbre-romà del qual procedeixen diversos artistes que treballaren per a Alexandre VI, venut a París a les acaballes del segle XIX.

DESCRIPCIÓ CODICOLÒGICA DEL MANUSCRIT

Signatura: Biblioteca Apostòlica Vaticana, ms. Borg. lat. 425.

Lloc i data: Roma, entre 1492 i 1494, aproximadament.

Suport: pergami d'alta qualitat, acarat pèl-pèl, carn-carn.

Mides: 460 × 320 mm (285 × 190 mm).

Foliació: fol. 1-69; l'últim és afegit a la segona meitat del segle XVI. Consta de set plecs: sis quinterns i un quatern als fol. 31-38. La distribució dels plecs sembla obeir en alguns casos a criteris de contingut.

Disposició del text: a tota pàgina.

Escriptura: gòtica textual rodona.

Copista: Luca, que no indica el seu cognom. Una segona mà copia el fol. 69.

Tinta: negra. Rúbriques en vermell, algunes lletres en or i blau per marcar paraules importants o directrius al papa.

Decoració: inicials decorades i historiades, retrat d'Alexandre VI i escut dels Borja (fol. 8v), miniatura a tota pàgina amb la Crucifixió (fol. 38v), orles i frisos de grotescos, amb profusió d'emblemes i senyals heràldics borgians, animals reals i mitològics combinats amb motius vegetals i *putti*.

Notació musical: present en alguns passatges on s'indica que són cantats pel papa; notació quadrada d'or sobre línies en blau i text en aquest color, o en negre sobre línies vermelles.

Enquadrernació: l'original, perduda, duia les armes d'Alexandre VI i encara es conservava el 1547. L'actual, que va ser restaurada el 1986, és en pell sobre fusta amb emblemes d'or a la coberta i al llom, i tanques daurades en forma de petxina; encara s'hi reconeixen les restes de l'escut dels Medici, documentat en un inventari de 1656.

Contingut:

Fol. 2 [Rúbrica]. «Missa in Nativitate domini nostri Jesu Christi hora tertiarum pontifice maximo celebrante».

Fol. 2 *Inc.*: «In primis pontifex maximus paramenta capit consueta in camera Papagalli, videlicet: amictum, albam, cingulum, stolam, pluvialem et mitram pretiosam vel regnum».

Fol. 68v *Expl.*: «ut fit in resurrectione Domini sub baldachino».

Fol. 68v [Endreça del copista al papa Alexandre]. *Inc.*: «Utquam vasta ingens». *Expl.*: «scripsit alumna manus».

LA COMPILACIÓ DEL MISSAL

Hi ha unanimitat entre els investigadors a afirmar que Alexandre VI devia encarregar la confecció dels tres missals poc després de la seva elecció, l'11 d'agost de 1492, o de la coronació, el 26 d'agost del mateix any.

El 6 i el 31 de maig de 1494, els llibres comptables de la Cambra apostòlica recullen diversos assentaments sobre un pagament de 70 ducats d'or de cambra, procedents dels diners dipositats en mans dels Spannocchi, els banquers senesos del papa, fet pel tresorer pontifici Francesc de Borja a favor de Camillo Azzari o Azzarri de Bolonya (també dit «Aliazariis» i «Eliazariis» als documents), per una part de la manufactura, l'enquadració i les miniatures de tres missals per a la capella del papa. Hom ha volgut identificar-los, amb alguna reserva, amb els missals d'Alexandre. Segons Adalbert Roth, Camillo Azzari, més que no l'autor material, devia ser un intermediari que hauria organitzat el procés d'elaboració dels llibres i el pagament dels professionals que hi intervingueren (copista, il·luminadors, etc.); anys a venir és documentat com a *scriptor apostolicus* i familiar o servidor del cardenal de Cosenza, és a dir, el tresorer Francesc de Borja ja citat, que el 1493 havia estat nomenat cubiculari d'Alexandre, ofici que implicava un contacte directe amb el pontífex i els seus objectes d'ús personal. Tot sembla apuntar, doncs, cap a l'origen borgia de l'encàrrec dels tres missals, sigui personal del mateix papa, sigui gestionat a través del seu parent i cubiculari Francesc de Borja.

Pel que fa a la compilació del missal de Nadal, el mateix Roth avança la hipòtesi que es podria atribuir al mestre de cerimònies Johann Burckard, col·laborador –com hem vist– de les compilacions litúrgiques de Patrizi i ben conegut com a redactor del *Liber notarum*, un dels diaris de l'activitat protocol·lària de la cúria pontificia que, en el seu cas, com és sabut, transcendeix aquesta funcionalitat i esdevé un veritable dietari de la vida pública i privada dels últims papes del segle XV i inicis del següent. La hipòtesi es basa en els paral·lelismes entre les rúbriques del missal i l'*Ordo missae* publicat pel mateix autor el 1495, i en la constatació que la redacció de llibres litúrgics era una de les obligacions del mestre de cerimònies, cosa que en el cas de Burckard s'havia demostrat plenament en la pràctica.

Però l'únic membre de l'equip que va elaborar el primer *libellus missae* del papa Borja de qui consta el nom al volum és l'amanuense que va escriure materialment el missal de Nadal en una acurada *littera textualis formata* o *rotunda*. Al fol. 68v afegeix, a tall de colofó, una endreça en vers a Alexandre VI en què s'identifica com a Luca o Lluç i li demana que accepti aquest i els altres volums –possiblement, els dos altres *libelli missae* avui perduts– que ha copiat per a ell:

Utquam vasta ingens / universi flumina mundi
exiguosque estus haud / negat oceanus,
sic modo ne spernas / hec mira volumina Luce
que tibi, Alexander, / scripsit alumna manus.

És a dir: «Així com l'oceà immens acull els rius grans i els rierols més petits del món, no menyspreïs, doncs, Alexandre, aquests meravellosos llibres que Lluç ha copiat amb mà destra per a tu».

No tenim cap més dada sobre el personatge. En tot cas, la seva obra és, segons Maria Luz Mandingorra, un exemple més de la pervivència de la gòtica textual rodona

en la tradició dels manuscrits litúrgics de la primera Edat Moderna, que conviu sense problemes amb les característiques decoratives del llibre humanístic. Una lletra, val a dir, clara i gran, visible a una certa distància, tal com requeria el paper que es reservava al llibre en el marc de la reglamentada cerimònia de la missa de Nadal.

Quant a l'apartat de la decoració del manuscrit, més endavant veurem que hom ha volgut reconèixer fra Antonio da Monza entre els col·laboradors.

LA DECORACIÓ DEL MISSAL

La diversitat dels elements i l'omnipresència dels emblemes borgians són la tònica dominant de la decoració del missal de Nadal del papa Alexandre. Hi trobem al llarg de tot el volum inicials historiades de mida diversa, algunes acompanyades de representacions figuratives relacionades amb el contingut del text (fol. 8v: Naixement; fol. 10: Déu Pare; fol. 28: sant Miquel; fol. 39: Eucaristia); orles i frisos de grotescos – fruit d'una moda basada en les pintures murals de les *grotte* de la Domus aurea de Neró – amb motius vegetals i elements rematats en pa d'or, *putti* i ocells; emblemes i escuts del papa pertot arreu; un medalló amb el seu retrat i escut (fol. 8v); i una escena de la Crucifixió (fol. 38v).

Més de la meitat de les inicials contenen emblemes d'Alexandre VI i els Borja, alguns d'interpretació encara discutida: la doble corona ducal radiada, l'estendard de les cinc flames o «farpes», el bou heràldic vermell de la família, repetits una i altra vegada a les orles i a les inicials. Silvia Maddalo s'hi ha referit com a «repertori iconogràfic» borgià de registre simbòlic en clau autocelebrativa de la figura del pontífex i basat en l'emblematika familiar, que apareix no només en aquest missal sinó en altres llibres, cerimònies i encàrrecs artístics en general d'Alexandre, documentat des del començament del pontificat i que culmina en l'apartament Borja del Vaticà. En aquestes estances vaticanes decorades per Pintoricchio entre els anys 1492 i 1495, el programa teològic tradicional de la història de la salvació a través de la fe es completa, segons Marià Carbonell, amb un programa polític innovador inspirat pel dominic Giovanni Nanni –Annio de Viterbo– en què, a través de la vinculació del bou borgià amb Apis-Osiris, fundador de la civilització etrusca, el papa Borja reivindica el seu domini sobre els Estats Pontificis.

El mateix retrat d'Alexandre VI, acompanyat de l'escut d'armes, que es pot veure al començament del formulari de la missa del *libellum* (fol. 8v), recorda immediatament la representació del papa orant de la sala dels Misteris de la Fe de l'apartament Borja, on apareix com a testimoni de la resurrecció de Crist. Maddalo, que ha estudiat les diferents representacions d'Alexandre –pictòriques, en segell o en moneda– durant el seu pontificat, hi descobreix una finalitat propagandística clara de convertir el retrat del papa en una imatge del poder, val a dir, de la *potestas* pontificia d'origen diví, que no parteix de cap imatge idealitzada d'Alexandre, sinó d'un retrat fisiognòmic en el sentit modern que el feia recognoscible per a l'observador coetani.

Segons una hipòtesi de Fausta Gualdi Sabatini, l'escena a tota pàgina de la Crucifixió, afegida, un cop acabat el missal, en un full d'un pergami de diferent qualitat i amb el recto en blanc (fol. 38v), seria atribuïble al franciscà Antonio da Monza. L'autora es basa en la comparació de les figures amb la representació de la Pentecosta i el retrat d'Alexandre VI d'un foli solt conservat a la Graphische Sammlung Albertina de Viena, ja citat, que alhora recorda un antifonari en mans privades (Rothschild) amb concomitàncies amb la decoració de la sala dels Misteris de l'apartament Borja. Això a banda, la decoració del missal de Nadal –un tema que encara espera un estudi

aprofundit-, sembla que cal considerar-la obra dels miniaturistes del cercle romà de pintors de l'Úmbria que han dut a terme altres encàrrecs per al papa, en l'entorn de l'obra de Pintoricchio i amb contactes amb la tradició llombarda.

LA FUNCIO DEL LLIBRE DURANT LA MISSA DE NADAL

Tal com indica la rúbrica del volum, «Missa in Nativitate domini nostri Jesu Christi hora tertiarum pontifice maximo celebrante» («Missa celebrada pel papa a l'hora terça de la Nativitat de nostre Senyor», és a dir, cap a les nou del matí), el missal està dissenyat per a un únic destinatari, el pontífex que l'ha encarregat, i la seva funcionalitat es limita a un únic dia de l'any litúrgic, la festa de Nadal. Els coetanis afirmen que Alexandre VI tenia bona veu i cuidava especialment que es complissin els ritus litúrgics, a diferència d'altres membres de la família, com el seu fill Cèsar Borja, de qui Burckard i altres cronistes critiquen el seguiment poc escrupolós de les cerimònies mentre fou cardenal. El còdex conté, doncs, el formulari de la missa per a una *capella papalis* concreta: la tercera missa de Nadal, que es continua celebrant en l'actual basílica de Sant Pere del Vaticà, des de 1987 novament amb el manuscrit borgià en mans del pontífex.

Al missal, els textos són transcrits íntegrament i van acompanyats de rúbriques o instruccions precises, en vermell, perquè el papa segueixi en cada moment el cerimonial, les parts que ha de cantar o llegir, els canvis de vestuari i els gestos i moviments que li corresponen com a oficiant. Durant la missa, el pontífex és assistit pel degà del col·legi de cardenals i per dos bisbes de la cúria, que vetllen perquè el llibre estigui sempre a la seva disposició i el text sigui visible. Els moviments del missal o «librum» al llarg de la celebració hi són descrits amb exactitud; per exemple: «ponit librum super altare» («posa el llibre sobre l'altar», fol. 16); «deinde signans librum frontem, labia et pectus suum dicit [...] et incensat librum» («després, senyant el llibre amb el front, els llavis i el pit, diu [...] i encensa el llibre», fol. 17v); «offertur ei liber et legit offertorium dicens» («se li presenta el llibre i llegeix l'ofertori dient», fol. 23v), etc.

Durant la *praeparatio ad missam* (fol. 2 seg.) i la litúrgia de la paraula (fol. 8v-23v), el papa seia al tron preparat per a ell a l'esquerra de l'altar. El cardenal degà sostenia el missal, amb l'ajut de dos bisbes, un dels quals passava full quan s'esqueia. Poc abans que el papa des de l'altar continués l'ofertori i la pregària eucarística (fol. 24), els dos prelats col·locaven el missal en un coixí a la dreta de l'altar. Durant l'ofertori i el cànon, un bisbe assistent assenyalava al papa amb el dit les oracions que havia de llegir. Quan el papa tornava al tron per combregar, després de donar la pau (fol. 60v-61), li duïen davant un altre cop el missal. Abans de tornar a l'altar per a l'oració final i la benedicció, es tornava a posar el missal sobre el coixí de l'esquerra de l'altar. Després de la missa, el sagristà de la capella papal guardava el llibre amb la resta dels volums de la sagristia de què tenia cura.

El 25 de desembre de 1494 va ser probablement el primer Nadal que el papa Alexandre VI tenia el missal a la seva disposició. Les celebracions, però, van estar presidides pel temor davant de la presència de les tropes de Carles VIII de França i per les negociacions, abans, durant i després de la festivitat de Nadal, entre el rei i els representants del pontífex per a organitzar l'entrada de Carles a Roma. Tot i que no es fa referència a cap missa oficiada pel mateix Alexandre, al diari del mestre de cerimònies Burckard es llegeix la notícia que aquest va ser present a la missa que digué el cardenal Alessandrino a la capella major, i un cronista aragonès anònim, present a

Roma durant aquells dies, afirma que «veniendo el día de Nadal, el papa celebró su officio en el palacio apostólico, en la capilla mayor, sollemnemente al acostumbrado». Pocs dies després, havent entrat el monarca francès a la ciutat sense seguir les indicacions pactades, el papa es refugiava amb alguns cardenals a Castel Sant'Angelo per preparar la defensa.

Un any més tard, un cop allunyat el perill dels francesos de Roma, el missal devia presidir la missa de Nadal celebrada a la basílica de Sant Pere, on el cardenal de Siena, el futur papa Pius III, cantà l'evangelí en llatí. El diari de Burckard descriu així les cerimònies d'aquella festivitat (citem de la traducció catalana preparada per l'equip encapçalat per Mariàngela Vilallonga):

El dijous 24 del mes de desembre, vigília de la Nativitat de nostre Salvador Jesucrist, sa santedat el papa, revestit de la manera acostumada, va anar a la basílica de Sant Pere i el precedien els subdiaques, auditors, clergues de la Cambra i acòlits amb sobrepellissos, cosa que no era escaient ja que havien d'anar amb capa, i Bernardino Gambara portava la creu. Feta la reverència pels cardenals, van posar-se els ornaments i es van dir les vespres: la primera antífona i l'himne i l'antífona del *Magnificat*, les va entonar el papa; la segona antífona, el cardenal de Siena; la tercera, el de Sant'Angelo; la quarta, el de San Clemente; la cinquena, el de San Giorgio; Bernardino Gambara, sotsdiaca, preentonava les antífores i Achille Grassis, auditor, l'himne; el bisbe de Porto va ser l'assistent del cardenal de Sant'Angelo. La resta s'observà com de costum.

De matinada, entre les set i les vuit, el papa, vestit amb una capa de carmesí i les altres vestidures habituals, va anar a la capella, el bisbe de Segòbriga [*i. e. Sogorb*] duia les fimbries. Però abans de posar-se la capa va beneir l'espasa, dret en aquell lloc davant del llit del parament, on havia pres els ornaments, i Giacomo Dragazio, auditor, agenollat davant d'ell sostenia amb les mans l'espasa dreta amb capell al damunt, ja que no hi va ser present cap clergue de la Cambra. Beneïda l'espasa, presentant-li la naveta el cardenal de Sant'Anastasia, el papa va posar l'encens, després va aspergir i encensar l'espasa i va anar a la capella, tal com s'ha dit, seguint el papa els cardenals. L'espasa, la va portar el ja esmentat auditor, que avançava immediatament davant la creu; el papa va començar les laudes, va dir les absolucions i totes les benediccions segons el llibre [...].

La primera lliçó la va cantar Pietro Paolo Arnolfini de Montesecco, acòlit; la segona, Achille Grassis, auditor; la tercera, Bernardino Gambara, sotsdiaca; la quarta, el cardenal de Santa Croce; la cinquena, el cardenal d'Alessandria; la sisena, el cardenal de Saint-Denis; la setena, el cardenal de San Giorgio; la vuitena, el cardenal de Siena; la novena, el papa; un cop acabada, Bernardino Gambara, sotsdiaca, amb la seva capa, va preentonar el *Te Deum*, que el papa va entonar després, del llibre. La primera missa, la va cantar el cardenal de Monreale; un cop acabada, el papa va tornar a la cambra, i l'abans esmentat auditor portava l'espasa davant de la creu, com abans; vint-i-quatre escuders del papa van sostenir vint-i-quatre ciris blancs a la capella, és a dir: deu al banc dels ambaixadors laics i no prelats fins al púlpit on se sol fer el sermó; sis al darrere del banc dels diaques cardenals; quatre al davant de la credença del celebrant, al lloc on els capellans celebrants solen seure a terra; i quatre drets a l'esquerra del pontífex, cap al lloc dels prelats assistents, cap a la credença del celebrant, al lloc on l'auditor que s'ocupava de la mitra i els cubicularis particulars solen seure; i un ciri, el va sostenir un familiar al lloc dels cantors, davant llur llibre, per tal que hi veiessin millor; però aquells quatre davant la credença del celebrant, que estava dret, començant el *Te Deum*, es van retirar per tal de no ser un destorb per al celebrant i els seus capellans, i es van col·locar al costat dels altres, drets darrere del banc dels diaques cardenals. Acabada la primera missa, després de la retirada del pontífex, els cantors van llegir les laudes. Mentrestant, el sagristà va rebre els ornaments pontificals i va dir després la segona missa; però abans que el papa sortís de la capella, o tanmateix pels volts de la sortida, van tocar les dotze. Entre les cinc i les sis, o pels volts de les sis el papa, revestit de la manera

acostumada, va anar processionalment a la basílica de Sant Pere sota baldaquí portant la corona al cap; allí, havent-li estat feta la reverència segons el costum pels cardenals i els prelats i havent estat dita la tèrcia, va prendre els ornaments, i va celebrar de la manera acostumada; però per oblit vaig posar primer el lavatori de les mans abans de la recepció dels ornaments; l'evangelí llatí el va dir el cardenal de Siena; el grec, Giorgio Alexander, bisbe d'Archadia; l'epístola llatina, Bernardino Gambarà, sotsdiaca apostòlic; la grega, Demetrios, beneficiat de la ja esmentada basílica de Sant Pere. Va ser l'assistent el cardenal de Sant'Angelo, ja que el cardenal de Nàpols no hi va ser present. La segona aigua per a les mans del papa, la va donar el noble Daniele Resti, ciutadà i ambaixador de la magnífica ciutat i comunitat de Ragusa. La tercera, el magnífic Girolamo Giorgio, doctor i cavaller, ambaixador de Venècia. La quarta, el magnífic Giovanni Sforza, senyor de Pesaro. Després de la missa, el cardenal de Siena va fer públiques les indulgències plenàries concedides pel papa al poble; van ser preparats ciris i claus per tal de mostrar la Faç del Senyor; però en veure el papa que a missa hi havia poquíssima gent i en comprendre que no era costum mostrar-la avui, va manar que no fos mostrada, i així es va fer. Així doncs, sense treure el vel, el papa va pujar al palau, havent acomiadat els cardenals sota el pòrtic de Sant Pere.

Les cròniques coetànies recullen la sumptuositat de l'ofici, les misses i les processons de la festa de Nadal durant el pontificat d'Alexandre VI, en què eren convidats personatges il·lustres, clergues i laics, que estaven de pas a la ciutat eterna. Per exemple, el duc Boguslau de Pomerània, vassall de l'emperador Maximilià, que assistí a les celebracions del Nadal de 1497 a la capella major i rebé del papa les insígnies habituals, l'espasa –que encara es conserva a Berlín– amb el capell, en una acció destinada a subratllar la submissió del poder imperial al pontifici, sancionada per la donació de l'emperador Constantí al papa Silvestre –no hi feia res que Lorenzo Valla hagués demostrat anys enrere la falsedat del document. Vegem-ne el relat que en fa el cronista aragonès esmentat:

Cómo el grande duque de Bombara entró en Roma y el grande recibimiento con otros assenyalados honores que le fueron dados.

Havieron los pontífices passados por el grande que tienen concurso de los mayores senyores temporales, non solamente de christianos mas ahun de infieles, segunt los casos avenieron otros tiempos, y agora en tiempo d'esti grande pontífice, a XIII° del mes de deziembre de novanta siete anyos, entró en Roma hun grande senyor tudescho, por fama pública fue el grande duque de Bombara, vassallo del emperador; su senyoría stá fundada en confinias del rey de Dachçia, es senyor de la ínsula de Noviergia, en Alamanya baxa. Venía esti senyor de visitar la casa sancta de Jerusalem por la vía de la Marqua. Fuele fecha en Roma grande recepción de prelados, todas las familias del papa, cardinales e muchos otros militares; uffanosa cosa e mucho pomposa fue esta recepción y entrada. Y empués, viniendo el tiempo e días, domingo, a vint e quatro del predito mes de deziembre, viespra de la natividat de nuestro senyor Dios Jesuchristo, de parte de la sanctedat preffata, como a los senyores ecclesiásticos e temporales se faze, fue esti senyor convidado con los otros a hoýr las maytinas de Nadal que aquella noche su sanctedat celebraría en la capilla mayor del palacio appostólico. Y a l'ora devida, manyana siguiente, en la ecclesia de Sant Pedro fizo su sanctedat maravillosamente e mucho complida y dixo la missa mayor, y bendizió la spada o stoque y el barret alto grande e fondo, folrado de erminios –fueron sembradas en aquel muchas perlas e piedras preciosas–, en senyal de imperio que Costantino dio a la sancta Ecclesia romana; y aquellas insignias plugo a su sanctedat fazerne gracia como fizo a esti grande e nuevo senyor duque de Bombara por esta buelta por seyer persona nueva, no contrestante que allí hoviesse embaxadores del emperador, de muchos reyes, príncipes e senyores e potentades ytálicas. E fenescida la missa e todo el officio mayor, y su sanctedat reducta en su palacio appostólico, empués esti duque grande se vino a su

posada de la maysón del orden de Crucia; [...] vestidos esti orden de blanchó con grande cruz negra encima la veste –esti orden es militar y secundo en orden empués del de Rodas. Partiendo de palacio, esti grande duque trahía delante de ssi hun patge vestido de seda y trahía el stoque alto, la punta por abaxo, y en el pomo era puesto el barret bendezido; por la vía fue acompayado con grande pompa de muchos prelados, hombres ahun militares, embaxadores e senyores otros, y delante d'éstos y de todos andavan trompetas, tamborinos, arpas y los ministrés o píphanos del castillo de Sancto Ángelo por solaçarlo. Esti donativo con la cavalgada y la grande músicha fue mucho digna cosa. Vestía esti senyor ropa luenga, panyo d'oro secho sinse costura, riquo; por semexante en los pechos ubiertos el jupón trahía una puerta sembrada de perlas e piedras finas, en la testa barreta rossa de grana, magnífica cosa e mucho stimada; cavalgava hun grande cavallo. Todo fue mucho luzido e bien puesto.

El lliurament de l'espasa al duc Boguslau durant la celebració de Nadal provocà un petit incident protocol·lari entre el pontífex que oficiava i Burckard, que havia preparat unes paraules d'agraïment en nom del duc. Alexandre, però, esmenà la plana al seu cerimonier: «el papa, dient que no era costum fer-ho, es va negar a sentir-me». I Burckard afegeix malèvolament: «crec que per no veure's obligat a respondre» («sed papa asserens id consuetum non esse, negavit me audiri: existimo ne haberet ex tempore respondere»).

VICISSITUDS POSTERIORS DEL MISSAL

Els tres *libelli missae papalis* borgians es conservaven a la sagristia pontificia, on es dipositaven després de cada ús. Són precisament els inventaris d'aquesta els que permeten resseguir la seva història immediata. En un inventari redactat el 1547, però, ja només hi consten els missals de Nadal i de Pasqua de Resurrecció. El primer, d'aquesta manera:

Un messale dove è una messa de la Natività del Signore coperto di damasco bianco a fioron d'oro con tre scuti d'argento indorato con l'arme d'Alessandro con tre fibie d'argento et broccato.

En referència a l'antiga enquadernació del volum, amb l'escut borgià. En un inventari posterior, de 1656, l'ítem és descrit amb més precisió i amb al·lusions a les il·lustracions dels actuals folis 8v i 38v:

Messa della Natività del Signore, è di Alessandro papa VI, contiene 67 carte, nella 7a vi è l'immagine di Christo, nella 37 il crocifisso. Coperta di broccato d'oro con palle di color rosso.

Fixem-nos que aquí les armes dels Medici, les «palle» –boles o «tortues de gules», tal com es descriuen les del papa Lleó X Medici en l'armorial del seu coetani Esteve Tamborino– ja han substituït les borgianes. Del destí dels altres dos missals, no en sabem res. Potser patiren la pràctica comuna de substitució dels comitents quan els llibres canviaven de propietari, corrent entre els luxosos volums de la sagristia; més endavant recordarem un cas semblant en referir-nos al missal del cardenal Borja. A diferència de la dispersió d'altres llibres de la sagristia, que patiren les conseqüències del *sacco* de Roma de 1527 a mans de les tropes de l'emperador Carles V, sembla que el missal de Nadal d'Alexandre no es va moure del lloc on es va originar fins molt més tard. Si avui forma part del fons *Borgiano* de la Biblioteca Vaticana es deu a les

vicissituds que patí durant el pas del segle XVIII al XIX arran del saqueig de les tropes napoleòniques de 1798, i al paper determinant que tingué en la seva recuperació el cardenal Stefano Borgia (1731-1804), secretari i després prefecte de la Congregació de Propaganda fide, col·lector d'una important biblioteca de manuscrits que en morir va llegar a la Congregació i que finalment, el 1902, ingressaren per motius de seguretat a la Vaticana, on passaren a formar el fons anomenat *Borgiano* en honor seu. En el rescat del missal, probablement per compra, devien pesar en el cardenal tant la qualitat artística i històrica del volum com la memòria del pontífex amb qui compartia el cognom. En tot cas, la pèrdua i la recuperació del manuscrit devien tenir lloc entre la data del saqueig, el febrer de 1798, i la mort de Stefano Borgia, a Lió, el 1804, perquè ja consta en un inventari de béns dels marmessors, datat el 2 de maig de 1806.

D'ALTRES LLIBRES LITÚRGICS BORGIANES

Hom ha assenyalat els elements comuns entre el missal de Nadal i altres volums litúrgics confeccionats al cercle del segon papa Borja. Ens referim sobretot a dos missals del cardenal Joan de Borja conservats a Chieti i al Vaticà. En tots tres còdexs sorprèn la presència obsessiva de l'heràldica i les empreses borgianes, indicadora de la influència del programa d'exaltació familiar i pontificia elaborat per l'entorn d'Alexandre al qual ens referíem en un apartat anterior.

El cas més conegut, perquè fa uns anys, el 2001, se'n va publicar un luxós facsímil, és possiblement el *missale festivum* del cardenal Joan de Borja, dit el major o de Monreale per distingir-lo del cardenal Joan de Borja-Llançol, el menor, que es conserva a l'arxiu de la Curia arcivescovile de Chieti. El missal, també dit teatí per la seva seu actual, es pot datar entre el 1492, any de la creació cardenalícia del comitent, i una data no gaire allunyada de 1494, ja que conté dues il·lustracions referents a esdeveniments d'aquest any, de gran incidència en la política coetània de la santa seu, que l'observador havia de reconèixer sense cap dificultat: la mort del rei Ferrante de Nàpols i el lliurament de la rosa d'or a Carles VIII de França. El 1528, el còdex s'instal·la definitivament a l'Abruzzo, a la seu metropolitana de Chieti, com a donatiu de l'arquebisbe Guido de' Medici, *nipote* de Climent VII. Els Medici hi substituïren l'escut originari dels Borja pel seu, seguint la pràctica de substituir qualsevol senyal dels comitents anteriors en un llibre, per la qual cosa també és conegut com a missal Medici. Però el seu origen remunta a la capella pontificia o sixtina, probablement al grup de llibres reservats per als cardenals i els prelats, tal com indica la rúbrica de contingut: «In hoc libro sunt omnes missae que cantantur a cardinalibus in cappella papae» («En aquest llibre hi ha totes les misses que els cardenals canten a la capella papal»). El volum conté formularis de les misses oficials pròpies del cardenal i ja reflecteix la pràctica del cerimonial de Patrizi, adaptada als usos d'aquesta dignitat. Naturalment, el còdex no consta a l'inventari de llibres de la sagristia de 1547, on, en canvi, apareix un altre volum del mateix cardenal de Monreale. A la Biblioteca Apostòlica Vaticana es conserva un missal seu, el manuscrit Barb. lat. 614, de 1492-1494 aproximadament, que havia passat a la biblioteca dels Colonna amb la conseqüent substitució d'escuts. En un inventari de la sagristia de 1714, encara, es fa al·lusió a llibres d'un cardenal Borja.

BIBLIOGRAFIA SELECTA

Edicions del missal de Nadal:

- ROTH, Adalbert, *Das Weihnachtsmissale Alexanders VI. Borg. lat. 425. Entstanden Ende des 15. Jahrhunderts. Missale pontificis in Nativitate Domini*, 2 vol., Zurich: Belser, 1986 (Belser Faksimile Editionen aus der Biblioteca Apostolica Vaticana / Codices e Vaticanis selecti quam simillime expressi iussu Ioannis Pauli PP II consilio et opera curatorum Bibliothecae Vaticanae. Series maior, 63). [Vol. 1: «Faksimile der Handschrift Borg. Lat. 425»; vol. 2: «Einführung»] [*Arekusanderu rokusei kurisumasumisa tenreisho*], Tòquio: Iwanami Shoten; Zurich: Belser, 1987. [És el facsímil de l'ítem anterior, amb l'estudi en japonès]
- ROTH, Adalbert, *Missale Pontificis in Nativitate Domini. El misal de Navidad del Papa Alejandro VI. Codex Borgianus Latinus 425*, 2 vol., Madrid: Encuentro, 1987. [Vol. 1: facsímil; vol. 2: estudi d'Adalbert Roth en versió castellana]

Estudis (per ordre cronològic):

- PASTOR, Ludwig von, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, III: *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance von der Wahl Innozenz' VIII bis zum Tode Julius II. 1484-1513*, Freiburg; Roma: Herder, 1955. [1a ed. de Freiburg, 1895. N'hi ha versió en castellà: *Historia de los Papas desde fines de la Edad Media*, Barcelona, 1910-1961]
- Liber notarum ab anno MCCCCLXXXIII usque ad annum MDVI*, 2 vol., a cura d'Enrico Celani, Città di Castello: Tipi della Casa editrice S. Lapi, 1907-1943 (Rerum Italicarum Scriptores, 2a sèrie, XXXII/1). [N'hi ha versió catalana: *Dietari secret*, traducció dirigida per Mariàngela Vilallonga, València: Tres i Quatre, 2003 (Biblioteca Borja, 2)]
- Quinto centenario della Biblioteca Vaticana. Miniature del Rinascimento: Catalogo della mostra*, a cura d'Anselm M. Albareda, Ciutat del Vaticà: Istituto Poligrafico dello Stato in Roma, 1950, p. 62-63, núm. 117 i làm. XXII. [N'hi ha versió en castellà: *Miniaturas del Renacimiento: Catálogo de la exposición*, ibídem]
- GUALDI SABATINI, Fausta, «Il Missale pontificis in Nativitate Domini. Borg. lat. 425 della Biblioteca Apostolica Vaticana», dins *La Miniatura italiana tra Gotico e Rinascimento. Atti del II Congresso di storia della miniatura italiana, Cortona 24-26 settembre 1982*, II, a cura d'Emanuela Sesti, Florència: Leo S. Olschki, 1985, p. 719-750.
- CARBONELL, Marià, «Roderic de Borja, client i promotor d'obres d'art. Notes sobre la iconografia de l'Apartament Borja del Vaticà», dins Mario MENOTTI, *Els Borja, història i iconografia*, València: Bancaixa, 1992, p. 387-487. [N'hi ha versió en castellà: «Rodrigo de Borja, cliente y promotor de obras de arte. Notas sobre la iconografía del Apartamento Borja del Vaticano», dins Mario MENOTTI, *Los Borja, historia e iconografia*, València: Bancaixa, 1992]
- REYES RAMÍREZ, R. de los, «Misal de Navidad de Alejandro VI», dins *La Iglesia en América: Evangelización y cultura*, Sevilla: Pabellón de la Santa Sede, 1992, p. 73.
- MANDINGORRA LLAVATA, María Luz, «46. Segle XV (ex.). Missal de Nadal d'Alexandre VI», dins *Xàtiva, els Borja: Una projecció europea. Catàleg de l'exposició*, II, Xàtiva, 1995, p. 140-142.
- ROTH, Adalbert; MORELLO, Giovanni, «Messale di Alessandro VI per la Messa di

- Natale», dins *Liturgia in figura. Codici liturgici rinascimentali della Biblioteca Apostolica Vaticana. Catalogo della mostra (Biblioteca Apostolica Vaticana-Salone Sistino, 29 marzo – 10 novembre 1995)*, a cura de Giovanni Morello i Silvia Maddalo, Ciutat del Vaticà; Roma, 1995, p. 251-256.
- ROTH, Adalbert, *Das Weihnachtsmissale der Päpste. Feierlicher Mittelpunkt der Christnacht im Petersdom*, Stuttgart: Belser Verlag, 1998. [2a ed. de 2006. L'estudi afegeix un apartat de Christoph Wetzel: «Die buchmalerische Ausstattung»; conté una edició facsímil parcial del missal]
- ALEIXANDRE TENA, Francisca, «Misal de Navidad de Alejandro VI», dins *Los Borja. Del mundo gótico al universo renacentista*, València: Generalitat Valenciana; Museu de Belles Arts, 2001, p. 329. [N'hi ha versió italiana: «L.42. Messale di Natale di Alessandro IV [sic]», dins *I Borgia (Roma, Fondazione Memmo, 3 ottobre 2002 – 23 febbraio 2003)*, Roma; Milà: Electa, 2002, p. 104]
- Il Messale Borgia*, 2 vol., Florència: Vallecchi, 2001. [Facsímil del missal del cardenal Joan de Borja, conservat a Chieti, i «Il Messale Borgia. Commentario / The Borgia Missal. Commentary», amb textos d'Adelmo Marino, Emilia Anna Talamo, Marco Buonocore i Maria Luigia Fobelli]
- COMPANY, Ximo, *Alexandre VI i Roma. Les empreses artístiques de Roderic de Borja a Itàlia*, València: Tres i Quatre, 2002 (Biblioteca Borja, 1).
- MADDALO, Silvia, «Ritratti emblemi stemmi: simbologia del potere e immaginario figurativo», dins *De València a Roma a través dels Borja. Actes del Congrés commemoratiu del 500 Aniversari de l'any jubilar d'Alexandre VI (València 23-26 febrer 2000)*, a cura de P. Iradiel i J. M. Cruselles, València: Comitato Nazionale Incontri di studio per il V centenario del pontificato di Alessandro VI (1492-1503), 2006, p. 395-427.
- MADDALO, Silvia, «El retrat d'Alexandre VI Borja com a imatge del poder», *Revista Borja. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians [Actes del II Simposi Internacional sobre els Borja (València-Gandia, 21-23 de novembre de 2007)]*, 2 (2008-2009), p. 461-481. [<http://www.elsborja.org/revista.php> i <http://www.raco.cat/index.php/RevistaBorja> (consulta de l'1 d'octubre de 2011)]
- FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, Álvaro, «El pontificado de Alejandro VI (1492-1503). Aproximación a su perfil eclesial y a sus fondos documentales», *Revista Borja. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians [Actes del II Simposi Internacional sobre els Borja (València-Gandia, 21-23 de novembre de 2007)]*, 2 (2008-2009), p. 201-309. [<http://www.elsborja.org/revista.php> i <http://www.raco.cat/index.php/RevistaBorja> (consulta de l'1 d'octubre de 2011)]

MARIA TOLDRÀ
Institut Internacional d'Estudis Borgians